

«ІСТОРИЧНИЙ ЧАС» У ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ХХ СТОЛІТТЯ: ДОСВІД ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена питанню осмислення категорії «історичний час» у філософсько-естетичних концепціях ХХ – початку ХХІ століть.

Ключові слова: час, історичний час.

This article is devoted to the issue of understanding the category of «historical time» in philosophical and aesthetic concepts XX – XXI centuries.

Key words: time, historical time.

«Епоха прискороеного розвитку» чи «епоха часу та історії» - так найточніше можна охарактеризувати сучасний період існування людства. Поступово таке звичне і буденне для нас слово «час» перетворюється в найпріоритетнішу соціальну цінність, зумовлюючи зростання інтересу до даної категорії. З неймовірною гостротою питання філософського осмислення категорії «історичний час» постає у ХХ століття як ключова філософська проблема. Пов'язане це, перш за все, з розчаруванням у просвітницьких ідеалах розуму і знання, дегуманізацією буття, що призводить до прагнення дослідників осмислити специфіку історичного часу і визначити його суть, досягнути природу часу.

Феномену історичного часу присвячені роботи багатьох дослідників різних часів. На наш погляд, визначили вектори вивчення проблеми часу у ХХ – на початку ХХІ століття концепції В. Дільтея, А. Бергсона, О. Шпенглера, Е. Гуссерля, А. Уайтхеда, М. Гайдеггера, Г.Г. Гадамера, Р. Коззелека та інших.

«Філософія життя» виникає як своєрідна реакція на прагнення раціоналізму вивести усю реальність з думки «раціо», логіки. Саме звідси з'являється вимога представників «філософії життя» розглядати реальність як щось таке, що не може бути до кінця розчиненим у мисленні, зведеним до логічних зв'язків, як би широко останні не трактувалися. В силу необхідності знайти нове, непідвласне логіці ядро реальності, В. Дільтей, А. Бергсон і О. Шпенглер вимушені звернутися до часу як до чогось принципово непіддатливого «логізації» і «систематизації», тому, що принципово досягнути мисленням. Як слушно зауважує російський теоретик П. Гайдєнко, «поняття життя у представників названого напрямку має багато значень. Залежно від тлумачення цього поняття можна виділити декілька варіантів “філософії життя”: натуралістично-біологічний, що розглядає життя як буття живого організму (Ф. Ніцше, Л. Клагес, Л. Больк, Л. Фробеніус та інші); космологічно-метафізичний, найбільш яскраво представлений А. Бергсоном; культурно-історичний (В. Дільтей, М. Зиммель, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет тощо), в якому увага прикута до історично індивідуальних форм реалізації життя, її неповторним історичним образам» [4, 296–298].

Біологічний варіант «філософії життя» виразно представлений у вченні німецького філософа Ф. Ніцше, на думку котрого суть життя завжди однакова, а оскільки життя справжня основа буття, то буття є щось завжди собі рівне, що незмінно повертається, буття є «вічне повернення».

Зауважимо, що особливого тлумачення у дослідженнях Ф. Ніцше набувають поняття «історичне» та «неісторичне». Теоретик переконаний у тому, що минуле і сьогодення - це щось, при усій видимій відмінності, типово однакове і, як постійне повторення незмінних типів, являє собою нерухомий образ незмінної цінності і вічно однакового значення [8, 16]. «Веселість, спокійна совість, радісна діяльність, довіра до прийдешнього - все це залежить як в окремої людини, так і у народу від того, чи існує для нього лінія, яка відокремлює доступне зору й світле від непроникного для світла і темного, залежить від того, чи вміє він однаково добре забувати, як і вчасно згадувати, від здатності здорового інстинкту визначати, коли потрібно відчувати історично, а коли – неісторично, ... історичне та неісторичне, однаково необхідні для здоров'я окремої людини, народу і культури» [8, 11].

Глибший зв'язок між життям і часом, або «тривалістю», встановлює французький філософ А. Бергсон, згідно з поглядами котрого час - це не зовнішня характеристика життя, не байдужа до її змісту форма протікання, а найбільш суттєве визначення самої її суті.

У роботі «Творча еволюція» А. Бергсон, так визначає поняття «час» та «тривалість»: «... якщо ми звернемося до психологічного життя, що розгортається під символами, що покривають його, то без зусиль помітимо, що час і є його тканина. До того ж, не буває тканини міцнішої, більше субстанційної. Адже наша тривалість не є моментами, що змінюють один одного: тоді постійно існував би тільки теперішній час, не було б ні продовження минулого в сьогоденні, ні еволюції, ні конкретної тривалості. Тривалість - це безперервний розвиток минулого, що вбирає в себе майбутнє і що розбухає по мірі руху вперед. Але якщо минуле росте безперервно, то воно і зберігається безкінечно» [2, 42].

Суть часу, як безперервної тривалості, не можна, на думку А. Бергсона, сприйняти ззовні: її можна «випробувати» тільки зсередини. «Реальний час, - пише А. Бергсон, - не має миттєвостей. Але ми вельми просто утворюємо уявлення миті, а також уявлення одночасних миттєвостей як тільки ми засвоїмо звичку перетворювати час в простір. Справді тривалість не має миттєвостей, але лінія обмежується точками» [3, 47].

Отже, характерним положенням для метафізики А. Бергсона і важливим через проблему часу є те, що тривалість проходить як би «через суб'єкт», незалежно від нього самого, від його діяльності і від його особової структури. Плин внутрішнього часу – об'єктивний процес, не менш об'єктивний, ніж процеси, що протікають зовні людини.

Німецький історик культури, літературознавець, філософ-ідеаліст В. Дільтей, котрий трактує життя передусім як культурно-історичну реальність (хоча в його філософії можна побачити елементи і органічно-біологічною трактування життя і її психологічного розуміння), розробляє абсолютно нову концепцію часу, згідно з

якою час є «невтомним рухом сьогодення, в якому сьогодення стає минулим, а майбутнє – сьогоденням». Розглядаючи «фізико-математичний» час, німецький теоретик фіксує тут відому антиномію, що виникає при спробі мислити час: кожен навіть найменший відрізок часу, який ми спочатку вважаємо сьогоденням, при найближчому розгляді може бути розділений на ще менші відрізки, так що сьогодення неминуче «стискається» до точки і упіймати, зафіксувати те, що «є», не вдається. «Антиномії, які мислення знаходить у переживанні часу, виникають з непроникності останнього для пізнання. Щонайменша частина просування часу ще містить у собі плин часу. Сьогодення ніколи немає; те що ми переживаємо в якості сьогодення, завжди вже містить у собі спогад про те, що тільки що було справжнім» [12]. Філософ наголошує на тому, що хід життя складається з частин, з переживань, які знаходяться в деякому внутрішньому зв'язку один з одним.

Інший представник «філософії життя» О. Шпенглер не приймає ані метафізики А. Бергсона, ані трансценденталізму В. Дільтея. Він не ставить своїм завданням вивести усю реальність (як природну, так і історичну) з єдиного джерела, що лежить в основі усього буття, як це робив А. Бергсон. Але, на відміну від В. Дільтея, О. Шпенглер не намагається також послідовно провести принцип «історичного трансценденталізму», тобто прийняти культурно-історичний світ за початкову реальність, з якої повинна отримати своє пояснення реальність природна. Німецький теоретик приймає обидва принципи, кожен з яких «працює» у нього там, де він зручніший для пояснення.

Перетворивши філософію історії в центральну галузь філософії, О. Шпенглер на найвищій щабель підносить культурно-історичну дійсність, а «історичний час» трактує як форму існування культури: «Історичне навколишнє середовище інших людей є частиною їх сутності, і не можна зрозуміти будь-кого, не знаючи його відчуття часу, його ідеї долі, стилю і міри свідомості його внутрішнього життя. Що не виявляється тут в безпосередніх зізнаннях, це ми повинні взяти із символіки зовнішньої культури. Тільки так незрозуміле саме по собі стає доступним, і це додає історичному стилю культури і великим символам часу, що сюди відносяться, їх несумірну ні з чим цінність» [5, 289–290].

Необхідно підкреслити, що така точка зору відкидає усі попередні способи розгляду феномена часу. «Все, що було сказано про час в “науковій” філософії, психології, фізиці, - усі уявні відповіді на питання, яке і не слід було ставити: що таке “є” час – ніколи не торкається самої таємниці, але що тільки того, що склався у просторі, фантома, що його замінює, у якому життєвість напряму, його самостійний рух замінений абстрактним зображенням відстані, механічним, вимірним, ділимим і оборотним відтворенням по суті своїй невідтворного ... Спробуємо замінити у будь-якому філософському або фізичному тексті слово “час” словом “доля”, і ми відразу відчуємо, у яких хащах заблукав розум і наскільки неможливою є “група простір і час”» [5, 280–281].

Отже, в трактуванні часу німецьким філософом опинився зафіксованим цілий ряд світоглядних посилянь, характерних для «філософії життя» початку ХХ століття, а його філософсько-історична концепція вплинула на розвиток історіографії ХХ століття. Починаючи від А. Бергсона і закінчуючи О. Шпенглером, у «філософії

життя» все гострішим стає прагнення зрозуміти час не як формальний, а як змістовний принцип історичної реальності.

Відмітимо, що проблема змістовного розуміння часу, тобто розуміння структури саме «історичного часу», історичного ритму, в найрізноманітніших аспектах стоїть сьогодні перед філософією історії. Виняток становлять, з одного боку, релігійні напрями, де «ритм історичного буття» визначається позаісторичними чинниками, а проблема часу ставиться зовсім в іншому плані - «час і вічність», - а з іншого боку вульгарно-соціологічні трактування історії, перед якими це завдання не постає тому, що історична реальність виявляється у них зведеною до будь-якого одного - найчастіше емпірично фіксованого - її аспекту [4, 343].

До поняття «час» звертається у своєму вченні й інший німецький філософ та засновник феноменології Е. Гуссерль, на думку якого життя, оскільки воно є процесом, розвитком і безперервною зміною, протікає в часі, а тому час, тривалість становить фундаментальне визначення життя як в її біологічному, так і в психологічному і, нарешті, в історичному вимірі.

Як і для його попередників (Р. Декарта, І. Канта), найважливіше завдання всієї своєї діяльності німецький вчений вбачав у розрізненні трансцендентального Я (Я-сам) і Я психологічного, емпіричного, яке він називав «душею». Трансцендентальне Я, згідно з Е. Гуссерлем, здатне змінюватися і виступати як «своє інше»: ця його властивість вже закладена у тимчасовості чистої свідомості. Тимчасовість є, на думку філософа, найглибшим пластом трансцендентального Его. Конституція тимчасовості свідомості, або свідомості-часу (*Zeitbewutsein*) стає у нього фундаментом для аналізу конституції свідомості взагалі. Будь-який окремих феномен розглядається Е. Гуссерлем в обрії часу як універсальний обрій життя трансцендентального Я і в якості такого набуває характеристику буття.

Досліджуючи внутрішню «тимчасовість» свідомості, Е. Гуссерль в «Лекціях з феноменології внутрішньої свідомості часу» виділяє два рівні трансцендентальної суб'єктивності: інтенціональну свідомість, що конститує предмет, і неінтенціональний потік свідомості. Відповідно розрізняється час конституюваної предметності і час чистого потоку свідомості. А прасвідомість конститує саме інтенційне життя свідомості, і тому можна сказати, що буття - це час (абсолютна тривалість), який здійснює функцію вищої єдності усіх переживань свідомості. Е. Гуссерль нарочито підкреслює цей момент єдності потоку свідомості: «Це є один, єдиний потік свідомості, в якому конститується іманентна тимчасова єдність тону і в той же час єдність самого потоку свідомості. Викликає подив і навіть спочатку здається безглуздом, що потік свідомості конститує свою власну єдність, але все-таки це так» [5, 85].

Аналізуючи темпорально конститутивний потік як абсолютну суб'єктивність та окреслюючи її головні характеристики, теоретик пише: «Це є абсолютна суб'єктивність, і вона має абсолютні властивості того, що слід було б образно назвати “потокком”, що бере початок в актуальній точці, первинній точці-джерелі (*Urquellpunkt*) “Тепер”. У актуальному переживанні ми маємо первинну точку-джерело і безперервність ехо-моментів. Для усього цього не вистачає назв» [5, 79].

Як і «філософія життя», трансцендентальна феноменологія Е. Гуссерля є ще одним варіантом «філософії процесу», яка визначила характер мислення XIX і XX століть і об'єднала між собою різні напрями - еволюціонізм, історизм, психологізм у найрізноманітніших їх варіантах.

Через те, що трактування поняття «час» у XX столітті визначається неприйняттям і критикою традиційної метафізики, а становлення, процес, виявляються фундаментальними визначеннями реальності, це приводить до того, що категорія «час» виходить на перший план досліджень усіх наукових галузей. До тих, хто спробував послідовно здійснити деструкцію метафізики відноситься і німецький філософ М. Гайдеггер.

М. Гайдеггер продовжує і поглиблює ту онтологічну тенденцію, яка намітилася ще у феноменології його вчителя - Е. Гуссерля, виявляючи взаємозв'язок категорій «буття» і «час». Згідно з концепцією М. Гайдеггера, буття є повсякденність, а повсякденність є час і лише в горизонті часу стає зрозумілим – буття є час. Гайдеггерівське «є» неможливо розглядати з позицій класичної метафізики, тому що «є» (воно є, існує) – вже час. «Є» – значить це щось, що триває, щось дане в протяжності, тривалості. Для розуміння суті часу в своїй філософській концепції М. Гайдеггер пропонує співвіднести тимчасовість з присутністю (Dasein – тут-буття), «обмежуючи здобути так поняття часу від широко розповсюдженого розуміння часу» [9, 17].

Під «розповсюдженим розумінням часу» він має на увазі таке тлумачення часу, яке склалося в традиційній філософській концепції часу від Аристотеля до А. Бергсона і далі. Правда, слід наголосити, що М. Гайдеггер розмежує поняття «присутність» та «Dasein», адже, за М. Гайдеггером, людина одночасно присутня і володіє тут-буттям (повсякденністю). Присутність людини дана їй онтично (як суццюму), а Dasein – онтологічне поняття.

У лекційному курсі «Пролегомени до історії поняття часу», прочитаному М. Гайдеггером ще в 1925 р. в Марбурзькому університеті, який став основою роботи «Буття і час», під час розкриття проблематики часу він використовує метод екзистенційної аналітики, метод досягнення буття, що полягає в спробі зробити прозорим певне суще і нас, що шукають сенс буття, виявляє «фундаментальну роль поняття часу». Він пише, що «не лише історія, але і природа має часовий характер. Цій тимчасовій дійсності в цілому зазвичай протиставляють позачасові предмети, які є темою, наприклад, математичних досліджень. Разом з цими позачасовими предметами математиці відомі надчасові - вічні - предмети метафізики або теології. У цьому вже - абсолютно схематично і грубо - проявляється та обставина, що час є єдиним “індексом”, що розрізняє і відмежовує предметні галузі взагалі. Поняття часу розкриває для нас спосіб і можливість такого розмежування універсальної сфери сущого. Це поняття так чи інакше... стає дороговказною ниткою для питання про буття, суще і про його можливі регіони; проте ця його принципова роль не набуває виразного усвідомлення... Таким чином, поняття часу - це абсолютно особливе поняття, пов'язане з основним питанням філософії». Згідно з поглядами М. Гайдеггера, це «питання про буття сущого» [10, 12].

Підкреслимо, що з часом та, зокрема, з темпоральністю пов'язане найважливіше поняття філософії М. Гайдеггера - Dasein. З темпоральністю поєднується і одне з ключових понять філософії М. Гайдеггера - «турбота», яке, як стверджує теоретик, містить у собі «буття-попереду-себе» (майбутнє), «буття-вже-у (світі)» (минуле), «буття-поруч» (теперішнє або створення теперішнього).

Саме через розкриття екзистенціальної цілісності «вже-буття» М. Гайдеггер прагне виявити початкове, справжнє поняття часу, що іменується ним як тимчасовість. «Якщо тимчасовість становить первинний буттєвий сенс “вже-буття”, а для цього сущого в його бутті йдеться про саме буття, то турботі потрібен «час» і тим самим вона повинна рахувати за допомогою “часу”. Тяжкість “вже-буття” створює “відлік часу”. Досвідчено впізнаний (erfahrene) в цьому випадку “час” є найближчим феноменальним аспектом тимчасовості. З неї виростає повсякденно-розхоже розуміння часу. А останнє розгортається у традиційне поняття часу» [9, 235]. Таким чином, найважливішою характеристикою тимчасовості, як її розуміє М. Гайдеггер, є її кінцевість; вона кінцева саме тому, що людське «вже-буття», зображене філософом як турбота, є смертним. «Турбота, - пише М. Гайдеггер, - є буття-до-смерті» [9, 329].

Не можна обійти увагою філософські погляди на проблему «історичного часу» сучасного німецького історика Р. Козеллека, адже вони посідають особливе місце у філософській традиції сучасності. Зауважимо, що Р. Козеллек на сьогодні є одним з провідних німецьких істориків, визначним теоретиком особливого напрямку німецької історіографії, що має назву «історія понять» (Begriffsgeschichte). Так, у роботах «Часові пласти» та «Минуле і майбутнє» крізь призму різних підходів він досліджує досвід історичного часу та часові поняття, звертаючись, насамперед, до нашого нового часу. «Коли говориш про час, не обійтися без метафор, бо час стає доступним уявленню лише через певні просторові одиниці. Шлях, пройдений із однієї точки до іншої, поступальний рух вперед, прогрес чи розвиток - усі вони несуть в собі наочні образи. Суттєві для пізнавального осмислення часу ... питання, пов'язані з простором і часом, постійно перехрещуються між собою попри той факт, що первинним джерелом метафоричної виразності всіх часових образів залишаються просторові уявлення» [6, 21].

Як слушно зауважує російський теоретик Ф. Байдаєва, розробка питання про буття через тлумачення часу як «горизонту розуміння буття» становить одну з центральних проблем філософії екзистенціалізму. Видатний представник цього напрямку К. Ясперс так само намагався вирішити питання про сутність людського буття через його спряження з часом - своєрідною «проекцією», в якій відкривається «значимість світу». У концепції часу К. Ясперса відбилася його спроба «переоцінки усіх цінностей», глибоке неприйняття буржуазного суспільства і буржуазної культури, утопічна надія і віра в духовний потенціал людини. «В екзистенційній філософії К. Ясперса час є фундаментальним засобом вираження трансцендентності, темпоральною структурою самої свідомості і самого буття. Він дозволяє усвідомити складність процесу філософствування, обґрунтувати його принципову “можливість-неможливість”, так як сам є одночасно і засобом і умовою опису будь-яких станів свідомості. Його доводиться

експлікувати як те, що має статус конститутивного елемента експлікації. Тому у філософії К. Ясперса питання про форми усвідомлення часу невіддільне від питання про використання різних споконвічно даних тимчасових форм для описування структури екзистенції» [1].

Трактування багатовимірності істини, закладене у філософії К. Ясперса, поєднання «нової понятійності» і широкої перспективи «історичного розуміння» є основоположним змістом історичної свідомості «культурного часу», який акцентує цілісність і єдність історичного процесу. У цьому плані філософська концепція часу німецького теоретика надає змогу по-новому переосмислити аксіологічну повноту темпоральних факторів людського буття.

Отже, розглянувши поняття «історичний час», в контексті сучасних філософсько-естетичні концепцій можемо констатувати, що проблема часу, одна з найфундаментальніших категорій філософських та естетичних наук, не втратила своєї актуальності і сьогодні. Об'єктивною основою постійно зростаючого інтересу до проблеми часу є диференціація знання: завдяки цьому процесу значно збільшилося число контекстів, в яких функціонує поняття «час». Проблема часу стала активно досліджуватися в історії культури і культурології, психології, літературознавстві, естетиці і мистецтвознавстві. Особливу увагу привертають питання соціального, історичного, культурного часу.

Література

1. *Байдаева Ф. Б.* Концепция времени в экзистенциальной философии Карла Ясперса: автореф. дис. ... на соиск. уч. степени канд. филос. наук : 09.00.03. / Фатима Батыровна Байдаева. – М., 2001. – 16 с.
2. *Бергсон А.* Творческая эволюция / Анри Бергсон [пер. с франц. В. Флеровой; вступ. ст. И. Блауберг]. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; КАНОН-пресс-Ц, 2001. – 384 с.
3. *Бергсон А.* Длительность и одновременность (по поводу теории Эйнштейна) / Анри Бергсон [пер. с франц. А. А. Франковского]. – Петербург: АCADEMIA, 1923. – 152 с.
4. *Гайденко П. П.* Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке. / Пиама Павловна Гайденко. - М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
5. *Гуссерль Э.* Феноменология внутреннего сознания времени / Эдмунд Гуссерль [пер. с нем.; вступ. ст. В. И. Молчанов]. – М.: ГНОЗИС, 1994. – 162 с.
6. *Козеллек Р.* Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек [пер. з нім. Володимир Швед]. – К.: Дух і літера, 2006. – 429 с.
7. *Курбатов С. В.* Історичний час як детермінанта творчого процесу / Сергій Володимирович Курбатов. – К.: Інформ. системи, 2008. – 172 с.
8. *Ницше Ф.* О пользе и вреде истории для жизни / Фридрих Ницше [пер. с нем. Н. Полилова] // О пользе и вреде истории для жизни. Сумерки кумиров, или как философствовать молотом. О философах. Об истине и лжи во вненравственном смысле. – Минск.: Харвест, 2003. – 384 с.
9. *Хайдеггер М.* Бытие и время / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. В. В. Бибахин]. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
10. *Хайдеггер М.* Прологомены к истории понятия времени / Мартин Хайдеггер [пер. с нем. Е. Борисов]. – Томск: Водолей, 1998. – 384 с.
11. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории / Освальд Шпенглер [пер. с нем. К.А. Свасьяна]. - М.: Мысль, 1998. - Т. 1. - 663 с.
12. *Dilthey W.* Gesammelte Schriften. VII. Bd. / W. Dilthey. – Stuttgart, Gottingen, S. 194.